

HAMMER ERIKA

Transzkulturalitás és interkulturális emlékezet a kortárs német irodalomban

Bevezető

„Amit átélünk, eltűnik az időben, de újra feltűnik az irodalomban” – mondja Hertha Müller (MÜLLER 2011, 84), utalva ezzel arra, hogy az irodalom az emlékezés egyik központi médiuma. Különösen a traumatikus vagy más okból nehezen verbalizálható emlékekre áll ez Müller szerint. Ahol és amiről nem lehet beszélni, ragadja meg Müller egy wittgensteini gondolattal mondandóját, ott és arról írni kell (vö. MÜLLER 2011, 18).

Az irodalom, mint ahogy a fenti idézet is mutatja, az emlékezés egyik fontos médiuma. A fiktív szövegek képesek egyrészt különbözőképpen ábrázolni az emlékezéskultúra elemeit, ezeket új összefüggésrendszerekbe helyezni, és ezáltal rekonstruálni, reprezentálni a kollektív emlékezetet, de gyakran akár alternatív elképzeléseket is közvetíthetnek. Az emlékezéskutatást, illetve az irodalom és az emlékezés kapcsolódásait tárgyaló kötetekben Astrid Erll és Ansgar Nünning (vö. ERLL–NÜNNING 2005, illetve ERLL–GYMNICH–NÜNNING 2003, III–XI) felvázolnak néhány jelentősebb témakört: rámutatnak arra, hogy az irodalom az egyéni és a kollektív emlékezet központi médiuma, amely színre viszi az emlékezetet. Az emlékezés helyei lehetnek ezenkívül az egyes műfajok; továbbá fontos elem, hogy az irodalomtörténet, illetve a kánon szorosan összefügg az emlékezettel, és konstitutív szerepet játszik az emlékezés narratíváinak alakításában. Az irodalmi szövegek hatással lehetnek továbbá a szövegen kívüli világra, támogatva az emlékezés gyakorlatát, az egyéni és kollektív identitás ki- és átalakulását, megerősödését, illetve transzformálódását (vö. NEUMANN 2005b, 70).

A szakirodalom általánosságban rávilágít arra, hogy napjaink sokszínű, multikulturális társadalmában különösen prominens helyet foglalhat el az irodalom, mint az a médium, amely a közvetítő szerepét vállalhatja át különböző ösztársadalmi folyamatokban. Az irodalomnak egyfajta kettős szerepéről van szó: egyrészt szimbolizációs rendszerként jelenik meg, amely a múlt imaginatív verzióit ábrázolja, másrészt mint szociális rendszer, amely azokat a társadalomban folyó küzdelmeket mutatja be, melyek a narratívák dominánssá válására irányuló törekvésekre vonatkoznak. Kérdés tehát az, hogy az ún. interkulturális irodalom milyen helyet foglalhat el ebben az összefüggésrendszerben.

A téma egyik jelentős kutatója, Immacolata Amodeo 1996-ban megjelent munkájában abból indul ki, hogy határok vannak országok, kultúrák és irodalmak közt, amelyek a tradicionális irodalomtörténet-írásban esszencialista egységként jelennek meg. A határok zárt területeket vesznek körül, amelyek identifikációhoz, valamint kulturális értelemteremtő mechanizmusokhoz köthetőek. Ezek a kultúracentrikus megközelítések az itt vizsgált interkulturális irodalmat „idegenből jött” irodalomnak tekintik, és a peremre szorítják, „deterritorializált irodalommmá” teszik (AMODEO 1996, 88).

Az „idegen” irodalmak megjelenésével a német irodalmi kánonnal együtt a német emlékezőskultúra kanonizáltnak tekinthető olvasatai és narratívái azonban támadásnak vannak kitéve, a határok mozogni kezdenek. Az interkulturális irodalom témarendszere¹ szemben áll azzal az ideológiával, amelyben a homogenitás elve, a nemzeti egységdiskurzus az uralkodó. Ezt a felfogást Le Rider például „fantomnak” tekinti (vö. LE RIDER 2004, 85–102), de a tudományos reflexiók ellenére töretlenül jelen van ez a nézet az ösztársadalmi diskurzusokban. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy Monika Behravesch egy 2016-ban megjelent könyvében, tehát két évtizeddel Amodeo nagy hatású munkája után még mindig hasonlóan írja le a kontextust (vö. BEHRAVESCH 2016, 9–21), amelyben egyfajta kirekesztő beszédmód vált uralkodóvá. Egy másik kötet például azt listázza, hogy milyen terminológiával próbálta addig megragadni a kutatás az „idegenek” irodalmát. A bevezető megállapítja, hogy a hosszú felsorolásból csupán egy fogalom, a „német irodalom” hiányzik. A kötet ezért már címében is felteszi az ezek után provokatívnak tűnő kérdést: *Migránsirodalom: Egy új német irodalom?* (vö. DROSSOU–KARA 2009, 4).

Jelen tanulmány gondolatmenetének vezérfonala általánosságban az a tény, miszerint napjaink német társadalmában nemcsak a mindennapokban vannak jelen az „idegenek”, hanem a kulturális szcénában, az irodalmi életben is. Talán kijelenthetjük, hogy éppen ez az a terület, ahol a leghamarabb új otthonra találtak. A fent idézett tanulmányok is rámutatnak azonban egy markáns vonalra, egyfajta diszkrepanciára integráció, illetve szegregáció között, amely a „migránsok”, migrációs háttérrel rendelkező szerzők irodalmi életben való jelenléte vagy például az irodalomtörténet-írás vagy a társadalmi diskurzusok pozíciói között jelenik meg.

Az integrációs folyamatnak egyik centrális eleme, hogy ezek az „idegenek” éppen emlékezetük elbeszélésével próbálnak bekerülni a perifériáról a centrumba. A dolgozat azt kívánja vizsgálni, hogyan állnak egymás mellett, illetve egymással szemben emlékezőnarratívák a kortárs német irodalomban, milyen összefüggésszisztemekben értelmezhető a statikusság, a merevség vagy épp a változás, a meg-

¹Az interkulturális vs. transzkulturális irodalommal és más használt fogalmakkal kapcsolatos zűrzavart jelen dolgozat keretein belül nem tudom tárgyalni. (Vö. ESSELBORN 1997, 47–75; LESKOVEC 2011; DAYIOGLU–YÜCEL 2005.)

merevedett formációk felbomlása, az interkulturális emlékezet problematikájára fókuszálva. Azt, hogy mennyire hangsúlyos az emlékezet tematikája az „idegen” irodalom számára, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy Carmine Chielino az interkulturális irodalmat egyenesen ezáltal definiálja, legfőbb ismérvének, konstituáló elvének az interkulturális vagy bikulturális emlékezet megjelenését tartja.

Jelen fejtegetésben tehát a kortárs német emlékezőskultúrára, azon belül is az ún. interkulturális emlékezetre fókuszálok, amely egyfajta ellenemlékezetet reprezentál, szubverzíven írva felül ily módon a monokulturális, homogenizáló vagy legalábbis erre törekvő tradíciót. Ez az a szólam, amely teljesen új hangokat, új történeteket hoz(hat) be mind a kollektív és individuális, mind pedig a kommunikatív és kulturális emlékezet diskurzusaiba, egyidejűleg eredményezve poli-fóniát és diszharmóniát, mivel megbolygatja az egységesnek tűnő, harmonizált összhangzást.

Általánosságban elmondható, hogy az emlékezés problematikája, valamint a migráció és irodalom kapcsolatának kutatása már a 90-es évek óta jelen van, és az utóbbi két évtizedben, talán épp a kultúratudományos fordulat révén, jelentős hangsúlyt kapott a germanisztikán belül. Ezért meglepő az a tény, amelyet a szakirodalom még jelenleg is kiemel, miszerint az emlékezés és a migráció diskurzusainak összekapcsolása még várat magára.² Jelen dolgozat egy kísérlet a két téma összekapcsolására, néhány fontos álláspont bemutatására, illetve egy-egy, az interkulturális emlékezet szempontjából fontos aspektus felvázolására kiválasztott művek alapján.

Transzkulturalitás és interkulturális irodalom

A német újraegyesítés úgy száguldott el mellettünk, mint egy vonat, amelyben mi magunk is benne ültünk. [...] Volt-e helyük a mi utazó, imbolygó és ellentmondásos szimbólumainknak ebben az országban, amely a történelme, egy fix pont után sóvárogott? (ŞENOCAK 1993, 20, ford. tőlem – H. E.)³

Egy, a kortárs német irodalomban ismert, török származású szerző, Zafer Şenocak elmélkedik ezekről a témánk számára fontos kérdésekről egy esszéjében az újraegyesítés idején, amikor rámutat arra, hogy mintha kimaradnának a be-

²Úttörőnek tekinthetjük a témában HARZIG (2006) kötetét, amely egy *Transculturalism and Memory* címmel tartott konferencia anyagát tartalmazza, és a bevezetőben törekszik arra, hogy elméletileg is megalapozza a kérdéskör vizsgálatát. Megkerülhetetlen a témában Monika Behravesh 2016-ban megjelent könyve, melynek problémafelvetéseire és eredményeire én is támaszkodom.

³Şenocak szövegét itt Monika Behravesh után idézem: BEHRAVESH 2016, 9.

vándorlók az akkor aktuálisan formálódó, megújuló emlékezésdiskurzusból, egy újfajta közös identitásra, egységre való törekvésből. Şenocak rákérdez a gondolatmenetében arra, hogy a Németországba való bevándorlásnak nem kellene-e azt is jelentenie, hogy a legújabb német történelembe is bevándorol az ember (vö. ŞENOCAK 1993, 16).⁴ Şenocak itt olyan általános érvényű problémát fogalmaz meg, amely mindenkit érint(het), aki nem tartozik a többségi (nyugat)német⁵ kultúrába, akinek emlékezésnarratívája nem része az ún. mesterelbeszélésnek, annak a domináns társadalmi diskurzusnak, amely egy adott társadalmon belül uralja az emlékezés kultúráját.

Roy Sommer szerint az 1945 utáni irodalom két fő témája egyrészt a holokauszt, másrészt a posztkoloniális elbeszélés, illetve irodalomkritika,⁶ amely bizonyos dekolonizációs folyamatok, illetve migrációs mozgások során jött létre, s amely elsősorban identitáskonceptiókkal és emlékezés-kultúrákkal foglalkozik (vö. SOMMER 2011, 280). A német irodalomban főként a multikulturális pluralitás az, ami létrehozza ezeket az alternatív diskurzusokat, amelyek aláássák a nyugati gondolkodás megkérdőjelezhetetlennek hitt koncepcióit, a totalitás és egység képzetét (vö. HOFMANN 2006, 7). Megbontják ezek a narratívák azonban a kánont is, amelynek Aleida és Jan Assmann (vö. ASSMANN 2011, 7–27) szerint egyik ismérve az, hogy feltartóztatja a változást. A kultúrák tartós formát kívánnak adni a határaiknak, kontúrjaiknak, miközben a beszivárgó változást cenzúrával vagy kanonizációval zárják ki onnan. A kánon szövetét, amely azt mutatja, amire emlékezni kell, illetve a cenzúrát, amely azt tartalmazza, amire tilos emlékezni, amely megálljt parancsol a cirkulációnak, fejt(het)i fel az irodalom az ún. interkulturális emlékezet révén.

A posztkoloniális jelszó, a „writing back” (Rushdi) ugyanis többek között a tradíciót, a kánont veti alá revízióknak, kritizálva ezzel egyúttal a bevett reprezentációs diskurzusokat is.⁷ Şenocak fent idézett gondolatai erre a konfliktusra

⁴ Ehhez lásd BEHRAVESH 2016, 9.

⁵ A keletnémet emlékezet is a művészetek, elsősorban az irodalom és filmművészet révén tört utat magának az össznémet kontextusba.

⁶ Sommer általában a világirodalomról beszél, de meglátásom szerint a német irodalomra különösen igaz ez az állítás. A 20. század történelmi eseményeinek egyenes következménye, hogy (Nyugat)-Németországban különösen jelentős az emlékezés kultúrája.

⁷ Bár, és erre Sommer is kitér (2011, 282), a német irodalom helyzete kissé eltér például az angolétól, az utóbbi időben, főként a migrációs folyamatok következtében, itt is hasonló folyamatok játszódnak le. Mindezen túlmenően példának okáért Michael Lützel is rámutat arra, hogy újabban léteznek olyan tendenciák, amelyek a kisebbségek vagy külföldiek irodalmát posztkoloniális aspektusok mentén próbálják olvasni, aminek következtében érdekes fúziók jönnek létre a multikulturális és posztkoloniális diskurzusok között (vö. LÜTZELER 2005, 99).

Sommer más munkáiban szintén kibővíti a posztkoloniális paradigmát, hogy kisebbségek vagy a diaszpórairodalom vizsgálatára is alkalmas legyen. A „fiction of migration” terminust használja,

utalnak, nevezetesen arra, hogy a társadalom egy részének – itt konkrétan a bevándorlóknak – vagy más kisebbségeknek a múltja és kollektív emlékezete nem nyer bebocsátást a német (emlékezés)kultúrába.

Ha máskor nem, hát a Nobel-díj átvételével mindenképpen a német irodalmi kánon részévé vált Herta Müller, akinek már első kötete, a *Lapályok* (MÜLLER 1984), de tulajdonképpen egész munkássága az interkulturális emlékezet témakörébe is besorolható. Esetében ráadásul az interkulturális emlékezet megduplázódik, mert egyrészt egy kelet-európai német kisebbség kollektív emlékezetének állít emléket, ugyanakkor a román szocialista diktatúra is bekerül a német kontextusba, mint ahogy történik ez egyebek mellett a *Lélegzethinta* (MÜLLER 2010) című regényében. Ez a lágerregény azonban nem az egyetlen könyve Müllernek, ami egy másik, a német emlékezéskultúrában nem vagy csak nagyon sporadikusan jelen lévő narratívát emel be. A könyv ugyanis hozzájárul egy évtizedekig elhallgatott traumának, a kelet-európai németek, azon belül a polgári lakosság sorsának feldolgozásához is.

A *Lélegzethinta* azonban nem csupán az említett két téma miatt jelentős kérdésfeltevésünk szempontjából, mivel nemcsak referenciálisan nyúl vissza a németek deportálásához, a láger világához, hanem egyben reflektálja is a referencialitás problematikáját s ezzel az emlékezet és emlékezés folyamatának mibenlétét. A regény e szintjének központi eleme, hogy az emlékezést átszövi, azaz tulajdonképpen nem rekonstruálja, hanem a jelenből kiindulva konstruálja az elbeszélő.

Bár a német társadalom revízióinak veti alá a 20. század utolsó évtizedében az emlékezés főbb vonalait,⁸ az immár csaknem ötven éve a társadalom részét képező ún. bevándorlókat továbbra is kizárja az új narratívákból, aminek fő oka, hogy az emlékezés narratívái nemzeti, etnikai, kulturális határok mentén konstituálódnak.

amely meglátása szerint alkalmas a multi- és transzkulturális irodalom leírásához. Ezzel egyben kritikát is gyakorol a posztkoloniális elméletekkel szemben, így a hibriditás modelljét példának okáért nem tartja megfelelőnek, mert biográfiákban gyakran van jelen a valahova tartozni akarásra irányuló vágy (vö. SOMMER 2001, 4–6, 15).

Chiellino is különbséget tesz a posztkoloniális és, ahogy ő nevezi, klasszikus bevándorlás között. Míg az első esetében az írók inkább a kolonizátorok és kolonizáltak közti feszültségekkel foglalkoznak, addig a másik csoport inkább a bevándorlás következményeit és a jövő építését járja körül (<http://novelero.de/literatur-zwischen-den-kulturen/>).

⁸ Fontos itt megjegyezni azt is, hogy ún. ellennarratívák nem csupán a migránstémakörben vannak jelen. Az ezredforduló környékén más területeken is zajlottak épp az irodalom közvetítésével revíziók. Lásd W. G. Sebald: *Légiháború és irodalom* (SEBALD 2014, eredetiben 1997); Günter Grass: *Ráklépésben* (GRASS 2003, eredetiben 2002); stb. A 90-es évek végétől olyan narratívák próbáltak legitimációt szerezni maguknak, melyek a német polgári lakosság szenvedéseit, például a városok bombázását, a németek menekülését a keleti területekről stb. állították középpontba, és ezáltal a németeket nem csupán tettesként, mint az addig uralkodó narratíva ezt reprezentálta, hanem áldozatként is bemutatták, amivel egyfajta földindulást generáltak az emlékezés diskurzusain belül.

Az „idegenség” problematikája az, ami akadályokat gördít az emlékezőskultúrába való befogadás elé. „Hogy áthidalhatatlan akadályokat és esszenciális differenciákat megszüntethessünk, lazítani kell kulturális identitások szilárdságát, rögzítettségét” (SHUSTERMANN 2003, 204).

Wolfgang Welsch transzkulturalitás-konceptiójában tagadja a kultúrákról alkotott hagyományos felfogást, miszerint azok határokkal különülnek el egymástól, s így önmagukban egységesek. Ezzel szemben a pluralitásra, differenciáltságra, hibridítésra helyezi a hangsúlyt. Ez a modell hangsúlyozza továbbá a transzferfolyamatok állandó jelenlétét és fontosságát,⁹ illetve a kultúrák közt létrejövő egyfajta egybeolvadást. Welsch performatív kultúrafelfogásában arra mutat rá, hogy mindenképp kulturális hálóról, átmenetekről, összefonódásokról van szó, amelyek révén az egyes „tisztá” kultúrák nem különíthetők el egymástól. A transzkulturalitás egy sok szálból álló, inkluzív, nem szeparatista és exkluzivista felfogása a kultúrának, amelynek lényege a keveredés (vö. WELSCH 1996, 279). Éppen ez a befogadó, transzferfolyamatokat hangsúlyozó nézet az, ami nemcsak lehetővé tenné, hanem elő is segítené a különböző emlékezőnarratívák egységesedését.¹⁰ Bár ez a koncepció a kultúra- és irodalomtudományban viszonylag régóta ismert, az össztársadalmi diskurzus még mindig nem e modell mentén zajlik.

Az interkulturális megközelítés tehát, mivel itt a differencia, az alteritás, az egymásra rakódás, az egymásba tükröződés állnak a középpontban, számos korrespondenciát mutat Welsch transzkulturalitást leíró modelljével. Bár a kultúrák találkozása vagy a vándorlás, a migráció stb. mindig jelen volt a német irodalomban, Sigrid Weigel (vö. WEIGEL 1992, 182–229) szerint az interkulturális irodalom, az interkulturális elbeszélés irodalomtörténetileg speciális fenomén a kortárs német irodalomban. Ez irodalomelméletileg is új kérdéseket vet fel, amelyek leginkább a posztkolonialista terekben jelen lévő kulturális differenciákra emlékeztetnek, s amelyeket a német kontextusra adaptálva kell vizsgálni. Az egyre inkább terjedő transzkulturális életmódok teszik lehetővé s egyben szükségessé a horizont kitágítását, a posztkolonialis olvasatok működtetését mind az irodalomtörténeti folyamatok, mind az egyes szövegek tekintetében.

Migráció és emlékezet kapcsolatának kutatása természetesen a szociológiában vagy a történettudományban (vö. BOESEN–LENTZ, 2010) is fontos szerepet ját-

⁹LÜSEBRINK (2005, 23) szerint is összefüggenek a kultúrtranszfer-folyamatok a hibriditás, a transzkulturalitás, az interkulturális emlékezet kérdéseivel, hiszen bilingvális, bikulturális interferenciateretek jönnek létre, amelyek kutatásához már nem elégségesek a nemzeti filológiák.

¹⁰Welsch, aki a 90-es években gondolkodott el a kultúra egyfajta új konceptualizálásán, arra hivatkozik, hogy a globális élet- és létformák, tehát a mai társadalmi realitások nem tradicionális értelemben vett kultúrák. Welsch a posztnemzeti mivoltot hangsúlyozza, amely nem lehet etnikai alapon monokulturális és homogenizáló, nem határolódhat el interkulturálisan. Welsch megjegyzi, hogy a hibriditás szociális faktum, a kérdés csupán az, mit is kezdünk ezzel (vö. WELSCH 2000).

szik, a jelen germanisztikai kutatások ezekre az eredményekre is támaszkodnak. Az elméleti impulzusok egyrészt természetesen a német emlékezéskutatásból, másrészt pedig főként angolszász¹¹ területekről, illetve a német nyelvterületeken folyó anglisztikai, amerikanisztikai kutatásokból származnak. A legújabb elméleti megközelítések már arra irányulnak, hogy az emlékezés és migráció kérdéskörét a medialitás problematikájával is összekapcsolják. Ennek egyik fő oka, hogy az interkulturális emlékezet nem csupán az irodalomban, hanem más művészetekben is jelen van, a német kontextusban például nagyon hangsúlyosan a filmművészetben. Ennek a kutatási vonalnak az a fő tézise, hogy a jelenkor mediatisált, transzkulturális világában földrajzi és mediális határokon átívelő cirkulációs folyamatok zajlanak, amelyek egyfajta mediatisált transzkulturális emlékezetet eredményeznek. Az alapfelvetés itt az, hogy az emlékezéskutatás ma egy transzkulturális fordulaton (transcultural turn) megy keresztül. A kutatás ezt kívánja médiaelméleti kérdésfeltevésekkel összekötni, hogy eleget tudjon tenni korunk elvárásainak.¹²

Mindenképpen megemlítenő azonban az a tény is, hogy a kutatás a mai napig kitér arra, hogy az irodalmi szövegek, a narráció stb. értelmezése mellett egyaránt fontos szerepet kell kapnia a kérdés tárgyalása során a terminológiának, tehát a módszertani és elméleti kérdésfeltevéseknek. Nem téveszthetjük szem elől azt sem, hogy az egész probléma vizsgálata során fogalmak zavarosságával, definiálatlanságával találjuk szembe magunkat. Nem született még konszenzus többek között arról sem, hogy inkább „migráció és emlékezet” vagy „interkulturális emlékezet” lenne az a fogalmi kategória, amellyel e kérdéskör a legadekvátabb módon lenne megragadható. Az interkulturalitás fogalmának erodálódása miatt ugyanis a kutatás egyre inkább igyekszik távolságtartással kezelni ezt a kifejezést. Ettől függetlenül azonban ez a terminus is jelen van az itt vizsgált diskurzusban. Általánosságban megállapítható, hogy a kérdéskör terminológiája körül tulajdonképpen a 80-as évek óta vita folyik, az ún. „vendégmunkás-irodalom” fogalmának megalkotása, illetve a jelenség létrejötte óta egészen a mai napig tart, amikor is a transzkulturalitás terminus áll a viták és koncepciók keresztútjában. A téma egyik jeles kutatója, Norbert Mecklenburg (vö. MECKLENBURG 2009, 90–95) például vehemensen száll síkra munkáiban ez ellen a fogalom ellen, és többek között arra sarkall, hogy az ezzel kapcsolatos hibriditás kérdéskörét ne etnikai, hanem esztétikai szempontok alapján vizsgálja az irodalomtudomány, támaszkodva a bahtyi-

¹¹ Az angol nyelvű szakirodalomból a fent már idézett Adelsonon kívül például a Harvardon tanító Deniz Göktürk munkáit tekinthetjük mérvadónak, aki az irodalom mellett az interkulturális film kapcsán is vizsgálja az interkulturalitás problematikáját.

¹² Vö. *Migration and Transcultural Memory: Literature, Film and the Social Life of Media*, <http://www.memorystudies-frankfurt.com/projects/migration-and-transcultural-memory/> (2017. 04. 30.).

ni dialogicitás elméletére.¹³ A jelen tanulmányban többször hivatkozott Carmine Chiellino (vagy Monika BEHRAVESH 2016, 163–179) az interkulturalitás, az interkulturális irodalom és emlékezet fogalmát használja, de ő is definiálja azt, amennyiben kijelenti, hogy nem monokulturális kontextusokat kíván megragadni vele (CHIELLINO 2001, 108).

Konfliktus vagy cirkuláció

Az egység megteremtésére irányuló folyamatok tehát szimbolizációs erőfeszítések, amelyek különböző elbeszélésrendszereket hoznak létre. Mivel azonban teljes és végleges egység soha nem létezhet, a szimbolizációs folyamatok során vita alakul ki arról, hogy melyik csoport emlékezete, narratívája legyen hegemón helyzetben, illetve egyáltalán jelen a nyilvánosság porondján. Ennek a ténynek, múlt és identitás konstrukciói pluralitásának, illetve annak a körülménynek a hatására, hogy közösségek önmagukban differenciált emlékező csoportosulások, konkurencia alakul ki a különböző narratívák között. A differenciáltságnak etnikai és/vagy vallási, politikai, kulturális stb. okai lehetnek, tehát alapjában nem csupán migráncsoportokat érint. A pluralizáltságból eredő különbségek azonban, mivel az egyes csoportok variánsai nem mindig állnak harmonikusan egymás mellett, nem csupán rivalizálást jelentenek, hanem konfliktusokhoz is vezet(het)nek, amelyek során egymással konkuráló múltverziók küzdenek egymással a túlélésért. Ez különösen éles lehet a többség, illetve kisebbségek konstellációjában, ahol az értelmezés dominanciájáról szóló harcot kell megvívniuk egymással a konkurens interpretációknak. A társadalomban mindez vertikálisan és horizontálisan egyaránt jelen van, és különböző szubkulturák közti versengést is jelent arra vonatkozóan, hogy kinek a narratívája lesz elfogadott, esetleg melyik kanonizálódik, lesz normatív akár egy nagyobb csoport tekintetében. Ami végül intézményesül, annak nagyobb esélye van a túlélésre, fennmaradásra.

A domináns és hatalmon lévő vagy hatalomra törő kollektív emlékezet és a szubkulturális emlékezetek állnak szemben egymással. Monika BEHRAVESH (2016, 10, 103–109) – dolgozatában szociológiai kutatásokra hivatkozva – utal arra, hogy az emlékezés problematikája tulajdonképpen alapját képezi a bevándorlók és a befogadó ország konfliktusokkal terhelt kapcsolatának. A szociológia is rámutat ugyanis arra, amit Chiellino más megközelítésből fejt ki, amikor megállapítja, hogy szakadás van a tér-idő kontinuumban. A bevándorlók ugyanis soha

¹³ MECKLENBURG a hibriditás kérdését (90–95, 112–120), valamint a posztkolonialista kritika problematikáját (270–287) tárgyalja. Ebben a könyvben azonban nem csupán a kortárs irodalomról van szó, hanem a barokktól kezdve vizsgálja az interkulturalitás kérdéskörét néhány kiválasztott szerző és szöveg elemzésével.

nem osztozhatnak a befogadó ország múltbeli tapasztalataiban, ami fordítva is igaz. Míg a fent idézett Şenocak a befogadókhöz tartozást kéri számon, addig más koncepciók az idegenség felszámolásának lehetetlenségét hangsúlyozzák. Behravesh kiemeli például, hogy a német egység napja a nyilvános diskurzusban a bevándorlókra nem vonatkozik, holott az inkluzív emlékezet lehet(ne) az alapja egy új mitudatnak, amely talán a transzkulturális koncepciókra építve jöhetne létre.

Már a 20. század elején rávilágított a kutatás a biológiai emlékezésfogalom határaitra, annak problematikuságára, ehelyett annak kulturális, szociális összefüggéseire helyezve a hangsúlyt. Általánosan elfogadott az a tény is, miszerint az izolált individuum képtelen az emlékezésre, továbbá az, hogy minden egyéni emlékezet eleve egy közösségi, társadalmi kontextusba s nem utolsósorban nyelvbe ágyazódik bele.¹⁴ A kutatás azóta arra is kitér, hogy ez a beágyazódás olyan, már meglévő elbeszélésmodellek, ún. narratívumok nem tudatos átvételét is jelenti, amelyek jellemzőek az adott közösségre. Itt jelenik meg a legmarkánsabban emlékezet és irodalom affinitása.¹⁵ Pierre Nora nevezi a művészeti alkotásokat emlékművekhez, épületekhez stb. hasonlóan a kollektív emlékezet kristallizációs/kikristályosodási pontjainak (vö. NEUMANN 2005b, 54). A szépirodalom, mint az emlékezés helye, hozzájárulhat egy közösség önképének, kollektív identitásának kialakításához, megerősítéséhez, *de* egyben annak megváltoztatásához is. Az irodalmi szövegek ugyanis igenlően viszonyulhatnak bizonyos kollektív értékrendszerekhez, ellenben szubverzíven alá is áshatják azokat, amennyiben ellenmodelleket próbálnak bejuttatni a köztudatba, a közbeszédbe, a nyilvánosság tereibe, azaz az irodalmi mezőből más mezőkbe.¹⁶ Egy társadalmon belül a diskurzív folyamatok során csupán *egy* értelmezési lehetősége hangsúlyozódik a múlt eseményeinek, ez tör hegemon szerepre, kanonizálódik, ez válik ismertté és elfogadottá az egész közösség számára, miközben monologikusan átveszi az értelmező narratíva szerepét.

Egyes csoportok túlra vonatkozó elbeszélései azonban az ún. posztnemzeti, transzkulturális társadalmakban jelentősen eltér(het)nek egymástól. Ezek az

¹⁴ Főként Halbwachs, valamint Aleida és Jan Assmann világítottak rá ezekre az összefüggésekre, vö. Maurice HALBWASCH 1985; A. ASSMANN–J. ASSMANN 2011.

¹⁵ Tudjuk, hogy az individuális és kollektív emlékezet is narratív forma, melyben a prenarratív tapasztalatok egy nyelvi, esztétikai átférfalásón mennek keresztül, ennek következtében egyfajta rend, időbeliség, egymásutániség, ok-okozati összefüggésrendszer jön létre. A tapasztalatot tehát nyelvi, narratív modellekbe ültetjük át egy tulajdonképpeni fordítási folyamat segítségével, mely arra hivatott, hogy kontinuitást hozzon létre, és egységet teremtsen. Az emlékezetnek a narrativitással való összekapcsolása, mely az elmúlt évtizedekben történt, bizonyítja egyben az emlékezet konstruktív jellegét, miszerint autentikus múltat lehetetlen feltárni, leírni. Az emlékezés világában tehát faktum és fikció kéz a kézben halad, ami az irodalom fiktív világaival való egybecsengésre utal.

¹⁶ Az irodalmi szövegek gyakran instrumentalizálódnak is (lásd oktatás) arra, hogy az ún. összetartozást, nemzeti öntudatot stb. erősítsék. A német kontextusban az oktatásban azonban hangsúlyosan vannak jelen az interkulturális irodalom reprezentánsai.

adott csoportot konstituáló narratívák a többség vagy más csoportok narratíváiban, illetve a nyilvános kollektív emlékezetében egyáltalán nincsenek vagy csak rövidített formában, részleteiben vannak jelen. Ezért különböző kisebbségek arra törekszenek, hogy a társadalom emlékezéshorizontjába be tudják emelni saját történetüket, mert ez a feltétele a legitimitásuknak. Erre az elképzelésre emlékeztetnek Şenocak fent idézett szavai. Annak megkövetelése, hogy a saját múltnak is szerepe legyen a hivatalos és elfogadott narratívákban, vezet ahhoz az elbeszélések közti küzdelemhez, rivalizáláshoz, ami az értelmezés hatalmáért, a kánonba kerülésért folyik. Ezek a marginalizált narratívák azok, melyeket Foucault-val ellenemlékeztetnek nevezünk (FOUCAULT 2003, 76). Ezek a történetek re-konstruálják a partikuláris kollektív identitásokat, ezeknek a kritikus ellenhangoknak a megjelenése az interkulturális, bikulturális emlékezet tere. Ezek által indulhat el a kultúra transzferfolyamatai által generált cirkuláció, amely az elmozdíthatatlannak vélt kánont is képes aztán kibillenteni statikus pozíciójából.

A legszembetűnőbb „kisebbség” a német társadalomban a török, az ő történeteik nincsenek jelen a köztudatban, a hivatalos német emlékezetben. Ha a hivatalos emlékezés politikában nem is, az irodalomban a „törökök” nagyon is jelen vannak, annyira, hogy Leslie Aderson (ADERSON 2005) egyfajta „turkish turn”-ról beszél a kortárs német irodalmat illetően. A török származású szerzők a 90-es évektől kezdve egyre nagyobb számban képviseltetik magukat, és természetesen elsősorban ők azok, akik irodalmi szövegeken keresztül szembesítik az olvasót azzal, hogy Németországban szemmel láthatólag nem létezik, de nem is létezhet homogén emlékezéskultúra. Mindenképpen meg kell itt említeni Feridun Zaimoglu nevét, nemcsak az interkulturális emlékezet terén jelentős regénye, a *Leyla* (ZAIMOGLU 2006) miatt, hanem mert az ő 90-es években megjelent szövegei (ZAIMOGLU 1994, 1996) szakítottak a hagyományos migránsirodalommal, amennyiben egy teljesen új hangot ütöttek meg, kibővítve ezzel az irodalmi beszédmódot is. Ez nem csupán a nyelvi latenciában jelenik meg, hanem a nyelvi mellett a műfaji hibriditásban is, dokumentarizmus és fikció, leképezés és konstrukció bizarr egyvelegében.¹⁷ Ez a hang és beszédmód Kimminich szerint abból is adódhat, hogy a beszélőben tudatosul a kirekesztettsége, ami ellen azonban vehemensen küzd. Amennyiben ugyanis a szubjektum ki van zárva az identitás interszjektív megalkotásának és elbeszélésének lehetőségéből, rákényszerül arra, hogy az identifikációs narratívákkal szemben kidolgozzon egyfajta ellenstratégiát, épp ezért ezek a szövegek frusztrációt, kritikát, agressziót és erőszakot fejeznek ki (vö. KIMMINICH 2003, 48). Ezeket a stratégiákat működteti Zaimoglu is ellenstratégiaként.

¹⁷ Schenk mutat rá arra egy tanulmányában, hogy az interkulturális irodalmi narratívákban általánosságban is kimutatható egyfajta műfaji keveredés, határeltolódás (vö. SCHENK 2014, 66–86).

A „török” kontextusból a másik legnevesebb képviselő Emine Sevgi Özdamar. Özdamar író és neves színész, illetve színházi rendező, a Berliner Ensemble tagja, aki íróként és rendezőként is beemeli a török emlékezetet a német köztudatba. Rendezéseiben a török árnyékszínház (Karagöz) elemeit alkalmazza, és konkrét darabjában, amely *Karagöz in Alamania* címen jelent meg, szintén ennek állít emléket. Özdamar regénytrilógiáját, a *Das Leben ist eine Karawanserei: hat zwei Türen, aus einer kam ich rein, aus der anderen ging ich raus* [Az élet olyan, mint egy karavánszeráj] (ÖZDAMAR 1994) címűt a német irodalomkritika „a Berlin-regényként” aposztrofálja, és egyértelműen török–német multikulturális dokumentumnak tartja.

Az egyik markáns elem ebben a diskurzusban tehát, hogy az irodalom nemcsak leképezni tud már meglévő, elfogadott emlékezésmodelleket és -narratívákat, hanem imaginatívan létre is tud hozni ilyeneket, amik aztán kiegészítik azokat, vagy éppen velük szemben állva egy ellenmodellt próbálnak kifejezésre juttatni. Amennyiben az irodalom színre viszi ezeket az alternatív emlékezésmodelleket, egyben közvetíti is az eltérő emlékezetet, és hozzájárulhat az emlékezet diskurzusainak határbontásához, új kollektív narratívák kialakulásához. Az irodalomtörténet vagy az irodalmi szövegek nemcsak kultúrák szimbolikus reprezentációi, de leképez(het)ik a konstrukciók esetleges változásait is. Ezekre a folyamatokra számos példát találunk a kortárs német interkulturális irodalomban.

Interkulturális emlékezet és nyelvi latencia

Arra, hogy mennyire hangsúlyos az irodalom e szegmensében az emlékezet problematikája tartalmi és formai szempontból egyaránt, elsőik között Chiellino világított rá.¹⁸ Az interkulturális irodalomban egyfajta bikulturális emlékezet van jelen, amelyben az egyes elemek állandó dialógusban állnak egymással (vö. CHIPELLINO 2001, 89–92). Chiellino kifejti továbbá, hogy az interkulturális regény az, amiben egy szereplő vagy maga az énelbeszélő megpróbálja felidézni, továbbadni vagy a megsemmisüléstől megóvni a saját kulturális emlékezetét.

Az interkulturális emlékezet az irodalom, illetve egyéb médiumok nélkül elképzelhetetlen, mert az irodalom például formailag is képes ébren tartani a tradíciót, a szövegek megőriznek, generálnak és közvetítenek egyfajta interkulturális

¹⁸ Chiellino a bikulturális emlékezet terminust az interkulturális emlékezet szinonimájaként használja. Az interkulturális számára a monokulturális ellenpéldája, tehát nem zárt, hanem nyitott modell (CHIPELLINO 2001, 108). Chiellino egy interjúban azt is hangsúlyozza, hogy nem kívánja definiálni ezt a fogalmat, hiszen minden tartalmi meghatározás rendkívül problematikus, ezért a nyelvre, több nyelvi szint jelenlétére helyezi a hangsúlyt. (Vö. <http://novelero.de/literatur-zwischen-den-kulturen/> [2017. 03. 15.])

emlékezetet. Az interkulturális emlékezet, az interkulturalitás illetően felfogása az irodalom határtalanságára utal, mivel az író emlékezete soha nem lehet tisztán egy kultúrából fakadó, hanem mindig *interkulturálisan* meghatározott. Itt azonban nem is ez az általános összefüggésrendszer képezi a vizsgálódás tárgyát, hanem egy sokkal konkrétabb modell, amely nem feltétlenül a szerző személyéhez, hanem magához a szövegvilághoz köti az interkulturális emlékezet tényét. Ebben a Chiellino által megfogalmazott felfogásban a kollektív emlékezet egyfajta hibridizálásáról van szó. A téma jelentőségének fő oka, hogy a mai ún. transzkulturális társadalmakban, mint amilyen a német társadalom is, igény mutatkozik arra, hogy tudomást vegyünk az emlékezetnek a nemzeti határokon túlmutató tereiről is.

A szociokulturális beágyazottság, illetve az élettörténet merőben meghatározzák a narratívákat és az emlékezés diskurzusát. „Minden nyelvben [...] más szemek ülnek” – mondja Herta Müller, és ezzel rávilágít a kulturális beágyazottság nyelvi, észlelésbeli meghatározottságára, a szimbolikus rendekből való kilépés lehetetlenségére, ami természetesen az emlékezés narratíváit is determinálja (MÜLLER 2009, 39). Chiellinóval érvelve: az interkulturális irodalomban mindig jelen van az interkulturális, bikulturális emlékezet, itt ugyanis egy vagy több figura vagy épp az elbeszélő az élettörténete miatt kilép egyfajta idő-tér kontinuumból, mert a korábbi tapasztalatai például a helyváltoztatás vagy a migráció stb. következtében leszakadtak a jelen tapasztalatairól, és a kontinuumban törés keletkezik. Chiellino a tér-idő kontinuum megszakadása, az elidegenített perspektíva mellett egy (vagy több) másik nyelv jelenlétét tartja az interkulturális irodalom főbb ismérveinek. Ezen belül a különböző nyelvek dialógusára helyezi a hangsúlyt, amikor kifejti, hogy ez teszi lehetővé, hogy eltérő kulturális emlékezetek legyenek jelen folytonosan az irodalmi szövegekben. Ez a nyelvi latencia tartja ében a másik, az idegen, tehát nem az adott nyelvhez tartozó kulturális emlékezetet. A nyelvek elhagyják tehát nemzetileg kodifikált helyüket, de a másik, a többi nyelv párhuzamos jelenlétével töretlen lehetőség nyílik arra, hogy ez az idegen múlt minduntalan integrálódjon a jelen kontextusába, illetve hogy idegen testként megmutatkozva felbontsa az egység hamis képzetét. Mivel ez a másik nyelv (vagy nyelvek) vizuális és/vagy akusztikus törést is okoznak a szövegben, mint a test emlékezete (Körpergedächtnis) íródna bele a szövegtestbe, amely az egyéni és kollektív identitást kívánja összekapcsolni. A nyelvi latencia ugyanis felszínre hozza a másik nyelvben szerzett tapasztalatokat, kulturális hovatartozásokat implikálva általa (vö. CHIELLINO 2001, 268). A nyelvi latencia tehát a bikulturális emlékezet egyik fontos tartóoszlopa. Mivel az interkulturális irodalomban idő, tér és nyelv elszakadnak egymástól, nincs lehetőség arra, hogy *egy* nyelv, *egy* történelem, *egy* kultúra legyen csupán jelen.¹⁹

¹⁹ Meghatározás kérdése, hogy a nyelvi, észlelésbeli kodifikáltságot és a transzkulturális társadalom jelenlétét például a többnyelvűség kapcsán ellentmondásnak gondoljuk-e. Ha a transzkulturali-

Az irodalom azonban megkerülheti a domináns emlékezésnarratívákat, olyan emlékezetelemeket aktiválva ezáltal, amelyek bár nem merőben ismeretlenek a többség számára, teljességükben mégis idegenek. A szövegek tehát olyan elemekre nyúlhatnak vissza, amelyek egy bizonyos csoport identitását tekintve lehetnek konstitutívak, más csoportok kollektív emlékezetét viszont teljességgel ignorálhatják, még akkor is, ha esetleg a domináns csoportról van szó. A fiktív szövegek másik privilégiuma továbbá, hogy egymásnak teljesen ellentmondó verziókat is aktiválhatnak egy narratív egységen belül, és ezzel egy közösségben, társadalomban jelen lévő emlékezetdiskurzusok antagonisztikus sokszínűségére világíthatnak rá. Nem elhanyagolható azonban az irodalmi szövegeknek az a sajátossága sem, hogy reflektálni tudnak az emlékezet hozzáférhetetlenségére, problematizálni tudják annak konstruktív voltát, állandó és folyamatos változásait, illetve megbízhatatlanságát. Ez a reflexív momentum a kortárs szövegekben természetesen kimutatható, s nem csupán az interkulturális emlékezetre igaz.²⁰

Ezen túl ezeknek a szövegeknek általános jellemzője például a többszólamúság, ami már strukturálisan is értelmezésverziókat állít egymás mellé vagy éppen egymással szembe. A multiperspektivikusan elbeszélte vagy fokalizált szövegek az emlékezet különböző perspektíváit elevenítik meg, az emlékezés diskurzusainak egybecsengéseit, de különbözőségeit is megmutatják. Ezeknek a narratívumoknak az egyezése vagy divergenciája mutatja, hogy inkább homogén vagy heterogén, plurális emlékezetközösségről beszélhetünk-e (vö. NEUMANN 2005b, 70).

A kortárs német irodalommal kapcsolatban gyakran felmerül az interkulturalitás problematikáján belül az ún. keleti bővítés (Osterweiterung) fogalma (vö. BÜRGER-KOFTIS 2008), sőt sokan egyenesen kelet-európai²¹ vagy akár balkáni fordulatról (*Balkan turn*) beszélnek (PREVIŠIĆ 2008, 95–106, illetve uő 2009, 189–203), és jelzik, hogy számos szerző érkezett ebből a régióból, aki mára integrálódott a német irodalmi életbe. Ezekre a szerzőkre, mint általában figuráikra is, a nyelvek, származások és identitások közti hibrid lét tapasztalata jellemző, ez az, ami összeköti őket, és természetesen ezáltal tudják saját individuális vagy kollektív emlékezetüket reprezentálni a német kontextusban. Ebből a csoportból

tás fogalmát nem teljes összeolvadásként, hanem inkább nyitottságként értelmezzük, amely transzferfolyamatokat generál, nem antagonisztikus a kettő együttes jelenléte. Épp a többnyelvűségből fakadó hibrid lét, a nem monokulturális kodifikáltság lehet az, ami előmozdíthatja az emlékezet-kultúrák egybefonódását a szövegvilágon belül, de azon kívül is.

²⁰ Chiellino mutat rá ennek kapcsán arra, hogy az interkulturális irodalomban elsősorban a nyelvi váltások miatt az „idegen”, tehát a választott új nyelvben, Chiellino ezt a kreativitás nyelvének nevezi, nem működnek a másik kultúrához köthető tabuk, normák és elfojtások, ami lehetővé teszi, hogy itt olyan dolgok is artikulálódjanak, melyekre többnyelvűség vagy nyelvi váltás nélkül nem lett volna lehetőség (vö. CHIPELLINO 2000).

²¹ A *German Life and Letters* című folyóiratnak jelent meg 2015-ben száma (68/2) ezzel a címmel: *The Eastern European Turn in Contemporary German-language Literature*.

Marica Bodrožićot emelném ki, aki *Mein weisser Frieden* [Fehér békém] (BODROŽIĆ 2014) című útiesszéjében a kultúrtranszfer folyamataira fókuszál, és ezeket például a szövegben létrehozott intertextuális háló révén képezi le.²²

A keleti bővítés kapcsán természetesen mindenképpen meg kell említeni a magyar származású vagy magyar háttérrel rendelkező szerzőket is, akik mára neves irodalmi díjak, az elektromos médiumok, az újságok, a folyóiratok kultúrarovatai stb. révén jeles pozíciót vívtak ki maguknak a kortárs irodalmi életben. Elsők között az a Terézia Mora említendő, akinek maximálisan sikerült beágyazódnia az irodalmi életbe,²³ s így a kelet-közép-európai emlékezetet közvetítenie a német közeg felé. Mora szövegeiben (például MORA 2006) a polifónia, a multiperspektivitás és az a tény, hogy a szöveg felülete alatt számos szubtextust futtat, párhuzamos világlátások, értelemadások lehetőségére utal. Bestsellerlistákra kerülnek azonban a „magyar” kontextusból más szerzők is, mint például Zsuzsa Bánk (BÁNK 2003), ami azt bizonyítja, hogy nemcsak a hivatalos kritikához, hanem az olvasóhoz is eljutnak a magyar kollektív emlékezet bizonyos elemei. Ákos Domát érdemes itt még megemlíteni, aki szintén több szálon van jelen a jelenkor német diskurzusában (például DOMA 2016).

Az irodalom tehát képes az elfeledettet vagy az elfojtottat emlékeztetővé tenni, miközben az antagonisztikus vagy gyakran akár egymással teljességgel inkompatibilis emlékezetnarratívák összekapcsolásával, egymás mellé állításával merőben új emlékezetdiskurzusokat hoz létre. A cirkuláció, a kultúrtranszfer-folyamatok pedig akkor tudnak beindulni, ha ezek a narratívák az irodalmi mezőből kilépve szélesebb társadalmi kontextusokban is megjelennek, illetve ideális esetben integrálódni tudnak.

Zárógondolatok

A multi- vagy transzkulturális társadalmakban egyik kulturális tradíció sem lehet exkluzív (vö. SOMMER 2001, 31). A kisebbségek azonban marganalizáltak vagy ki vannak zárva az emlékezés intézményesített rendjéből, az állami szimbólumrendszerből és a hegemón kollektív emlékezetből. Ezért megpróbálják a társadalmilag elfogadott narratívákat feltörni, megkövetelve ezáltal, hogy saját múltjuk is helyet és jelentőséget kapjon az emlékezés diskurzusaiban. Igényt jelentenek be arra nézve, hogy a nyilvános értelmezési térben nekik is legyen reprezentáció-

²² Interkulturális emlékezet és intertextualitás összekapcsolása általános jelenség, és például Chiellino költői munkásságában is fontos elem.

²³ 2005-ben a *Literaturen* című folyóirat egy számában még Mora is a kánonba kerülésért száll síkra, mikor kimondja: „A német irodalom része vagyok, éppen úgy német, mint Kafka.” (Vö. *Literaturen*, 2005, 28, ford. tőlem – H. E.)

juk (vö. NEUMANN 2005a, 112). A hegemoniális kollektív emlékezet ui. normatív, ideológiailag meghatározott, de az irodalom által is generált jelenségek révén egy delegitimációs folyamaton megy/mehet keresztül. Amennyiben ez szembehelyezkedik a zárt, homogén nemzetfelfogással, elősegít(het)i a kisebbségek önmeghatározását is, és társadalmi változások motorjává válhat. Az emlékezéskultúrák sokszor antagonisztikus sokszínűsége áll tehát egymással szemben a transzkulturális társadalmakban, hiszen az emlékezés módja, narratívái kulturálisan meghatározottak. Nem a biológia, hanem kulturális hatások befolyásolják, hogy ki milyen értelemteremtő mechanizmusokat működtet. Szociokulturálisan közvetítettek és gyakran tudat alatt hatnak a kollektív tudás sémái, tehát az individuum szociális beágyazottsága konstitutív az emlékezésnarratívák kialakítása során (vö. NEUMANN 2005a, 51). Egyértelmű tehát, hogy migrációs háttérrel rendelkező szerzők a többségi társadalomtól eltérő módon konstruálhatják emlékezésnarratíváikat, mert az egyes kultúrákban cirkuláló, kanonizált történetek narratív modellek, műfajok stb. mind befolyással vannak erre.

Mindezek ellenére még napjainkban is úgy tűnik, hogy ezek a csoportok mint határjárók (Grenzgänger) gyakran nem részei a domináns narratíváknak, amelyek nemzeti, etnikai, kulturális relevanciák mentén konstruálódnak (BEHRAVESH 2016, 103-110). Annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedekben, de leginkább 2005 után egyre inkább születnek a téma behatóbb vizsgálatával foglalkozó tanulmányok, könyvek stb., mégis elmondható, hogy az egész megközelítés olyan kirekesztő attitűdre épül, amely a bevándorlás tematikáját, illetve a bevándorlókat magukat is leválasztja a többségi társadalom emlékezéskultúrájától. Májig nincs ennek következtében képünk arról, hogy milyen módon reprezentálhatók, hogyan reprezentálódnak ezek az idegennek kikiáltott kisebbségek. Integrációjukkal kapcsolatos reményre ad azonban okot, hogy az irodalomkritika, valamint a tudományos szakirodalom az interkulturális irodalmat olyan szegmensnek tekinti a kortárs német irodalmon belül, amely gazdagodást, horizontkitágítást, új témákat és perspektívákat, illetve formai újításokat hozott (vö. BÜRGER-KOFTIS 2008). Chiellino szerint a jelenkor német irodalmát az interkulturális irodalom emelte be újra a világirodalom körforgásába (CHIELLINO 2000). Az Amodeo által leírt rizómamodell pedig az irodalomtörténet-írás számára tenné lehetővé az interkulturális irodalom újszerű kategorizálását, a nemzeti diskurzus és a határhúzások eliminálását (AMODEO 1996). Ez a gesztus jelentős lépés lenne annak irányába, hogy az interkulturális emlékezet helyet kapjon a német emlékezéskultúrában.

Bibliográfia

- ADELSON, Leslie (2005), *The Turkish Turn in contemporary german literature. Toward one new critical grammar of migration*, Houndsmills, Palgrave Macmillan.
- AMODEO, Immacolata (1996), *'Die Heimat heißt Babylon'. Zur Literatur ausländischer Autoren in der Bundesrepublik Deutschland*, Opladen, Westdeutscher Verlag.
- ASSMANN, Aleida–ASSMANN, Jan (2011), *Kanon und Zensur. Beiträge zu einer Archäologie der literarischen Kommunikation II*, München, Fink.
- BÁNK Zsuzsa (2003), *Az úszó*, Budapest, Kossuth.
- BOESEN, Elisabeth–LENTZ, Fabienne (Hg.) (2010), *Migration und Erinnerung. Migration et mémoire. Konzepte und Methoden der Forschung. Concepts et méthodes de recherche*, Berlin, Lit Verlag.
- BEHRAVESH, Monika (2017), *Migration und Erinnerung in der deutschsprachigen interkulturellen Literatur*, Bielefeld, Aisthesis.
- BODROŽIĆ, Marica (2014), *Mein weißer Frieden*, München, Luchterhand.
- BÜRGER-KOFTIS, Michaela (2008), *Eine Sprache viele Horizonte, Die Osterweiterung der deutschsprachigen Literatur. Porträts einer neuen Generation*, Wien, Praesens.
- CHIELLINO, Carmine (2000), *Interkulturalität und Literaturwissenschaft*, in uő (Hg.), *Interkulturelle Literatur in Deutschland. Ein Handbuch*, Stuttgart, Metzler, 387–398.
- CHIELLINO, Carmine (2001), *Liebe und Interkulturalität. Essays 1988–2000*, Tübingen, Stauffenburg.
- DOMA, Ákos (2016), *Der Weg der Wünsche*, Rheinbeck, Rowohlt.
- DROUSSAU, Olga–KARA, Sibel (2009), *Vorwort*, in: *Migrationsliteratur: Eine neue deutsche Literatur?*, https://heimatkunde.boell.de/sites/default/files/dossier_migrationsliteratur.pdf.
- ERLL, Astrid–GYMNICH, Marion–NÜNNING, Ansgar (2003), *Einleitung*, in uő (Hg.), *Literatur als Medium der Repräsentation und Konstruktion von Erinnerung und Identität*, Trier, WVT Wissenschaftlicher Verlag, III–IX.
- ERLL, Astrid–NÜNNING, Ansgar (2005), *Literatur und Erinnerungskultur. Eine narratologische und funktionsgeschichtliche Theorieskizze mit Fallbeispielen aus der britischen Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts*, in Günter OESTERLE (Hg.), *Erinnerung, Gedächtnis, Wissen. Studien zur kulturwissenschaftlichen Gedächtnisforschung*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 185–210.
- ESSELBORN, K. (1997), *Von der Gastarbeiterliteratur zur Literatur der Interkulturalität. Zum Wandel des Blicks auf die Literatur kultureller Minderheiten in Deutschland*, in *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache. Intercultural German Studies* (23), München, Iudicium, 47–75.
- FOUCAULT, Michel (2003), *Die Ordnung der Dinge*, Frankfurt a. M., Suhrkamp.
- HARZIG, Christiane (2006), *Migration und Erinnerung. Reflexionen über Wanderungserfahrungen in Europa und Nordamerika*, Göttingen, V&R unipress.
- HOFMANN, Michael (2006), *Interkulturelle Literatur*, München, Fink.
- GÖKTÜRK, Deniz (2004), *"Spectacles of Multiculturalism in the New Berlin."* *The New History of German Literature*, Cambridge, Mass.–London, Harvard University Press, itt: 965–970.
- GRASS, GÜNTER (2003), *Ráklépésben*, Budapest, Európa.

- HALBWASCH, Maurice (1985), *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*, Berlin, Suhrkamp.
- LE RIDER J. (2004), „Nationalliteratur“. *Ein Fantom aus der Rumpelkammer der Literaturgeschichte*, in Corina CADUFF–Reto SORG (Hg.), *Nationale Literaturen heute – ein Fantom? Die Imagination und Tradition des Schweizerischen als Problem*, München, Fink, 85–102.
- LÜTZELER, Michael (2005), *Postmoderne und postkoloniale deutschsprachige Literatur. Diskurs – Analyse – Kritik*, Bielefeld, Aisthesis.
- MECKLENBURG, Norbert, (2009), *Das Mädchen aus der Fremde: Germanistik als interkulturelle Literaturwissenschaft*, München, Iudicium.
- MORA, Terézia (2006), *Nap mint nap*, Budapest, Magvető.
- MÜLLER, Herta (1984), *Niederungen*, Berlin, Rotbuch.
- MÜLLER, Herta (2003), *In jeder Sprache sitzen andere Augen*, in uö, *Der König verneigt sich und tötet*, Frankfurt, a. M., Fischer, 7–39.
- MÜLLER, Herta (2010), *Lélegzethinta*, Budapest, Cartaphilus.
- MÜLLER, Herta (2011), *Jedes Wort weiß etwas vom Teufelskreis*, in uö, *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel*, München, Hanser, 14–28.
- MÜLLER, Herta (2011), *So ein großer Körper und so ein kleiner Motor*, in uö, *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel*, München, Hanser, 84–95.
- NEUMANN, Birgit (2005a), *Erinnerung, Identität, Narration. Gattungstypologie und Funktionen kanadischer „Fictions of memory“*, Berlin, Walter de Gruyter.
- NEUMANN, Birgit (2005b), *Literatur als Medium (der Inszenierung) kollektiver Erinnerungen und Identitäten*, in Astrid ERLI–Marion GYMNIICH–Ansgar NÜNNING (Hg.), *Literatur – Erinnerung – Identität: Theoriekonzeptionen und Fallstudien*, Trier, Wissenschaftlicher Verlag, 49–75.
- LÜSEBRINK, Hans-Jürgen (2005), *Kulturtransfer – neuere Forschungsansätze zu einem interdisziplinären Forschungsfeld der Kulturwissenschaften*, in Helga MITTERBAUER–Katharina SCHERKE (Hg.), *Ent-grenzte Räume. Kulturtransfers um 1900 und in der Gegenwart*, Wien, Passagen, 23–42.
- SHUSTERMAN, R. (2003), *Multikulturalismus und Lebenskunst*, in Eva KIMMINICH (Hg.), *Welt-Körper-Sprache. Perspektiven kultureller Wahrnehmungs- und Darstellungsformen*, Bd. 3, *Kulturelle Identität. Konstruktionen und Krisen*, Frankfurt a. M., Lang, 187–212.
- SOMMER, Roy (2002), *Fictions of Migration. Ein Beitrag zur Theorie und Gattungstypologie des zeitgenössischen interkulturellen Romans in Großbritannien*, Trier, Wissenschaftlicher Verlag.
- SOMMER, Roy (2011), *Erzählliteratur der Gegenwart*, in MARTINEZ Matias (Hg.), *Handbuch Erzählliteratur, Theorie, Analyse, Geschichte*, Stuttgart, Metzler, 272–285.
- KIMMINICH, Eva (2003), „Lost Elements“ im „MikroKosmos“. *Identitätsbildungsstrategien in der Vorstadt- und Hip-Hop-Kultur*, in uö (Hg.), *Welt-Körper-Sprache. Perspektiven kultureller Wahrnehmungs- und Darstellungsformen*, Bd. 3, *Kulturelle Identität. Konstruktionen und Krisen*, Frankfurt a. M., Lang, 45–88.
- ÖZDAMAR, Emine Sevgi (1994), *Das Leben ist eine Karawanserei: hat zwei Türen, aus einer kam ich rein, aus der anderen ging ich raus*, Köln, Kiepenhauer & Witsch.

- PREVIŠIĆ, Boris (2008), „Eine Frage der Perspektive.“ *Der Balkankrieg in der deutschen Literatur*, in Evi ZEMANEK–Susanne KRONES (Hg.), *Literatur der Jahrtausendwende. Themen, Schreibverfahren und Buchmarkt 2000*, Bielefeld, Transcript, 95–106.
- PREVIŠIĆ, Boris (2009), *Poetik der Marginalität: Balkan Turn gefällig?*, in Helmut SCHMITZ (Hg.), *Von der nationalen zur internationalen Literatur. Transkulturelle deutschsprachige Literatur und Kultur im Zeitalter globaler Migration*, Amsterdam, Rodopi, 189–203.
- SCHENK, Klaus (2014), *Pikareskes Erzählen als interkulturelles Erzählen*, in Gabriella RÁCZ–Klaus SCHENK (Hg.), *Erzählen und Erzähltheorie zwischen den Kulturen*, Königshausen–Neumann, Würzburg, 66–86.
- SEBALD, W. G. (2014), *Légiháború és irodalom. A rombolás természetrajza*, Budapest, Európa.
- WEIGEL, Sigrid (1992), *Literatur der Fremde – Literatur in der Fremde*, in R. GRIMMINGER (Hg.), *Hausers sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (12), München, 182–229.
- WELSCH, Wolfgang (1996), *Grenzgänge der Ästhetik*, Stuttgart, Reclam,
- WELSCH, Wolfgang (2000), *Transkulturalität zwischen Globalisierung und Partikularisierung*, in *Jahrbuch deutsch als Fremdsprache*, 26, 327–351.
- ZAIMOGLU, Feridun (1994), *Kanak Sprak. 24 Misstöne vom Rande der Gesellschaft*, Hamburg, Rotbuch Verl.
- ZAIMOGLU, Feridun (1998), *Koppstoff. Kanaka Sprak vom Rande der Gesellschaft*, Hamburg, Rotbuch Verl.
- ZAIMOGLU, Feridun (2006), *Leyla*, Köln, Kiepenhauer & Witsch.